

Ritoók Zsigmond

Szabó Lőrinc és az antikvitás

Annak, aki egyszer majd ki fogja dolgozni azt a témát, amelyet én címül választottam, legalább három kérdéskörrel kell foglalkoznia. 1. Az egyes, ókori szerzőktől fordított költeményeknek a fordításokat az eredetivel összevető elemzése. Nemcsak azoké a fordításoké, melyek bekerültek az *Örök barátainkba*, hanem az abba be nem kerülteké is, mint amilyenek a fiatal Sapphó és Pindaros fordítások.¹ Olyan elemzésekre gondolok, mint amilyeneket Rába György adott *A szép hűtlenek* c. kötetében. 2. Az egyes fordítások fejlődéstörténete. Köztudomású, hogy Szabó Lőrinc szenvedélyes átdolgozó volt: Mit változtatott, miért, eltolódott-e a hangsúly ennek folytán valamilyen irányba? Olyan vizsgálatokra gondolok, mint amelyet Fodor Géza végzett Vas István Galuppi toccáta fordításának különböző változatait illetően.² És végül 3. Fordítói és költői életmű kapcsolata, ahol is az utóbbi (életmű) mindkét eleme egyaránt fontos. Hiszen Szabó Lőrincnek a fordítás nemcsak költészet volt, mű, hanem élet is. A *Werther*-fordítás élményéről szóló vallomásra gondolok (bár az *Athéni Timon*-fordításról szóló verset is idézhetném, és hozzá a Timon sírfelirataként hagyományozott görög epigramma fordítását³):

*Hat héten át tested börtönében
mentem veled a halál felé,
„szörnyű sorsod” percről-percre éltem
úgy megkínzott, mint a magamé.*

...

*Hat hét alatt összekeveredtünk,
tudtam, mi lesz, s tudtam, hogy miért*

...

*árnyad vérét, mint egykor magából
most belém adta alkotód,
és sok mindent elmondott, amit nem
mert vagy tudott volna az utód.*

Hogy a fordítás értelmezi az életet vagy fordítva – ki tudja. A vers címe is: Werther fordítva és mindig. Valahogy így „keveredett össze” az antikvitással is, annak alakjaival, istenekkel és költőkkel.

*Kalypszó istennő volt. „Rejtelek!”
„Titkollak!” súgta, és ez lehetett
ez az ígéret a nevében a
legfőbb varázs; a Szerelem maga
vállalt s biztatott, hogy nem árul el.
Egybe is kötöttem mindenkivel,
aki nő volt, szép s ismeretlen. Óh
hány sugár szőtt, s hányat te, ragyogó
káprázatom! Ha a Nemzetiben
új csillag tünt fel, dobbant a szivem,
mint te, az is csak név volt, puszta név,
de hogy nem láttam, a tény épp elég
ürügy eggyé álmodni teveled,*

*hiszen téged sem ismerhettelek,
mégis szeretted. Kalypszó, Titok
oh szüntelen játék, te, álmodott,
ma is te vagy a szövetségeselem...⁴*

Így rázza meg még harmadik gimnazista korában a tizenhároméves gyereket Sophoklész olvasása, az *Oidipus*, nem tudja letenni, mikor reggel belekezd, azt olvassa mosakodás, azt öltözködés közben, hogy végül, reggelijét is felejtve rohanjon az iskolába

*futva és zihálva, nem
bánva, hogy orra bukom, végig a
Nyomtató utcán, már az iskola
folyosóján, a padban: nem tudom
hol jártam... De! Kívül magamon!⁵*

Kalypszót egybekötni mindenkivel, aki nő itt és most, és önkívületben kilépni az itt és mostból Sophoklész olvasva: Ez a kettősség határozza meg Szabó Lőrinc és az antikvitás viszonyát, s talán mindenkiét, akit az antikvitás megérintett, ha nem tudja is így kifejezni, és főképp ha ebből a viszonyból nem születik is olyan fordítói életmű, ha ez a viszony nem tárgyiasul is úgy, mint Szabó Lőrinc esetében.

Bekötni és kilépni, közelhozni és közelmenni: Ez a kettősség határozza meg ezt a fordítói életművet. Erről van természetesen minden nagy fordító esetében szó, de az arányok nem mindig egyformák. Csak a két leghatározottabb álláspontra utalok, a Pázmányéra – úgy kell fordítani, mintha a fordított mű eleve magyarul szólalt volna meg⁶ – és a Devecseriére – attól megkímélhetem az olvasót, hogy görögül olvasni megtanuljon, de attól nem, hogy megtanuljon görögül gondolkodni.⁷ Nem érdemes azon vitatkozni, hogy melyik elv a helyesebb, tiszta képletek különben sincsenek, s mindkét elv alapján születtek nagy fordítások. Nem kétséges, hogy Szabó Lőrinc műfordítói gyakorlata a pázmányi elvhez áll közelebb, de ő sem tiszta képlet.

Közelhozni. Jellemző a mitológiai, földrajzi, régiségtani anyag lehető csökkentése a fordításokban, hiszen a költemény a fontos, s ha közben magyarázó jegyzetekhez kell folyamodni, hova lesz a költészet varázsa? Ez a csökkentés többféleképpen történhetik. Történhetik egy-egy név, de esetleg, mint a cirkuszi jelenetet leíró Ovidius-költemény esetében, egész szakaszok elhagyásával;⁸ a név lefordításával (Aphrodité: Szerelem),⁹ vagy helyette magyarázatnak a fordításba iktatásával: Minos helyett „isteni bíró”, Zephyrus helyett „tavaszi szél”, Eurus helyett „vad szél”.¹⁰ Ez az értelmezés lehet némileg modernizáló: Gratia vagy Nympa helyett „tündér”,¹¹ néha erőteljesen anakronisztikus, de szellemes: Athéna úrnő helyett „mennyei szent szűz”¹² (végtére Athéna is szűz), és lehet az ókori olvasó számára azonnal érthető, de az átlagos olvasó számára esetleg nem világos, lábjegyzetet igénylő utalás helyett a név kitétele (is): a három nővér fonala helyett „a Párkák”, ’bortöltő’-höz a Ganymédés név hozzáfűzése.¹³ Van eset, amikor más képet használ. Meleagros olajtól ázott koszorúról beszél,¹⁴ ami az ókori olvasó számára világos jelentésű volt: a koszorú (virágfüzér) a lakomázó olajjal megkent fején volt, tehát már használt, nem friss. Mai olvasónak ez magyarázatra szorulna, ezért a fordítás egyszerűen „tegnapi rózsafüzért” mond.

Ez a „közelhozás” és „mitológiátlanítás” olykor persze vitatható. Az még csak elfogadható, hogy a cirkuszi játékot rendező praetor az Ovidius-fordításban „a mező kapitánya” lesz,¹⁵ s kétségtelen, hogy a római consul tisztsége is magyarázatra szorulhat, de a consule Manlio kifejezést „Manlius elnöki évével” visszaadni talán túlzás.¹⁶

Szabó mindamellet nem gépiesen jár el, tudja jól, mikor kell a kevésbé ismert mitológiai vagy földrajzi neveket is a fordításban megtartani, mikor kell közelmenni. Horatius az *Ódák* második könyvének utolsó ódájában arról beszél, hogy messze földeken is ismerni fogják, s a messzeség jelzésére felsorol egy csomó földrajzi nevet.¹⁷ Ha ezek a mai olvasó számára nem is mind ismertek, éppen ismeretlenségükben az ismeretlen messzeséget érzékeltetik. És míg az előle őzként menekülő Chloéről szóló költeményben, ebben a szenvedélyt könnyed játékosságba burkoló alkotásban az oroszán 'Gaetulus' jelzője a fordításban elmarad,¹⁸ itt az afrikai táj jelzésére ki van téve, s még csak afrikai-ra sincs érthetősítvé. Ugyancsak bővülködik mitológiai és földrajzi neveken az *Ódák* I. könyvének két versszakból álló Venus-hivogatása.¹⁹ A fordító itt is minden nevet megtart, nem „tündér” sem a Gratia, sem a Nympha, mert az isten-idézés egy kicsit varázsének is – a fordítás ezt a hangulatot azzal is sugallja, hogy Glycera lakásának 'ékes' jelzőjét „varázs-szép”-pel adja vissza – s a varázsformulák, ráolvasások nem kell, hogy mindig egészen érthetőek, értelmesek legyenek.

A közelhozás és közelmenés azonban nemcsak nevek és tárgyak vonatkozásában figyelhető meg, hanem a nyelvben, a stílusban is. Szabó ritkán lépi túl a nyelv adta kereteket – bár erre is akad példa, mint a „hegyek legormát sujtja a villám” a Licinius-óda fordításában²⁰ –, nem alkot tükörkifejezéseket, hanem eltalálja, hogy a magyar nyelv adottságai közt maradván hogyan lehet az eredeti árnyalatát, képét, képzettársítását visszaadni. Delliust Horatius arra biztatja, hogy őrizze meg lelke nyugalma a „meredek dolgokban” is. A kifejezés nyilván egy homérosi fordulatra ('meredek veszedelem') utal. A fordítók elkerülik ezt a fordítást, talán mert szokatlannak, merésznek érzik. Szabó fordítása „ha balsors tornyosodik reád” visszaadja a „meredekséget” érzékletesen és – a viharfelhők tornyosodására gondolva – természetesen.²¹ Egy másik költeményben, melyben Horatius ironikus lemondással búcsúzik a szerelemtől, végül így fohászkodik Venushoz: Felemelt ostoroddal érintsd meg egyszer a szemtelen Chloét. Szabó: „Emeld Chloéra ostorod: csipj jól oda egyet a kis pimasznak”. Csipj oda: ez ugyanaz, mint érintsd meg, de mennyivel kifejezőbb, és mennyivel elegánsabb, mint mondjuk az, hogy csapj oda.²² Még egy horatiusi példa: Csak az nem jut az örökös kezébe – mondja a költő –, „amit kedves lelkednek adtál”. Ez megint homérosi ízű fordulat. Szabó nyelviileg nem pontosan, de ugyancsak egy klasszikus, de magyar klasszikus szöveget idéző szóval

fordít:

„Az nem jut csak a kapzsi utódra, amit magad élsz fel, te magad és feleid”.²³ Látjátok feleim...

Sajátos fordítói megoldás, mikor Szabó nemcsak szó szerint fordít, mint pl. a Bandusia-forráshoz szóló költeményben, ahol a *lymphae desiliunt* magyarul így hangzik nála: a víz „ugrándozva siet alá”²⁴ (egy fordító sem adja vissza így!), hanem az etimológiai értelmet bontja ki. Közismert példa a híres *catullusi* kétsoros, az *Odi et amo* esetében az *excrucior* „keresztre feszít”-tel való visszaadása,²⁵ de ilyen a *Mimnermos*-fordítás egy sora is: „Tépi mohón fiatal éve virágait a férfi és nő”.²⁶ Próza fordításban: Milyen mohón kívántak az ifjúság virágai a férfiak és nők számára. 'Mohón kívánt' ezt a jelentést adja a *harpalos* szóra a Györkösy – Kapitánffy – Tegyei féle szótár, megadva az 'elragadó' jelentését is, és van, aki elrohanó-nak értené (mint a latin *rapidus*), bár aligha helyesen. A szóban mindenestre a *harpadzó* ige gyöke rejlik, amelynek jelentése 'elragad', 'rabol', 'zsákmányol'. Így lesz a fordításban 'tépi mohón', s ez nemcsak az etimológia kibontása, hanem az eredeti állítmány (*ginetai*: 'lesz', 'megvalósul') dinamikus jellegének visszaadása is, ami különben elvesz vagy csak kényszeredetten fordítható, sőt, valamit az 'elfutó' értelméből is éreztet: tépjük sietve, amíg van. Azt már nem is említem, hogy Horatiust és Berzsenyit is felidézi.

A fordításokban azonban általában is megfigyelhető a mozgalmasság érzékeltetésére, sőt, fokozására való törekvés: névszói szerkezetek ragozott igealakokkal való visszaadása, az eredeti kifejezések jelentésbeli felfokozása. Horatius új tengerárt mond, Szabó Lőrincnél ebből

„új orkán” lesz, ha Horatius csak annyit mond: oldalad csupasz az evezőktől, Szabó már azt: „Nem látod leborotvált csonkakként evezőidet”, s a hegyekre visszafelé folyó folyókból „égberontó vizesés” lesz,²⁷ de idézhetném a cirkuszról szóló Ovidius költemény egészét is, mely szintén izgatottabbra van átírva, mint az eredeti, anélkül, hogy túllépné az eredetiben rejlő lehetőségek határait. Ez is egyfajta közelhozás, a klasszikus visszafogottság közelebb hozza az idegebb, túlzásokra hajlamos 20. századhoz. Ha Ovidius magyarul írt volna és a 20. században, valahogy így írta volna meg a verset.

Ezzel a hajlandósággal függhet össze az általános helyett a konkrét, a személyes előnyben részesítése. Így lesz a Theokritos-fordításban a víz-ből „lavór”, a kutyá-ból „Bodri”, az achájokból „Odysseus”.²⁸

Szabónak nem egyszer felrótták, s talán nem is alaptalan, hogy lazán kezeli a formát az időmértékes verselésben. Domokos Mátyásnak egyszer kifejtette, miért. Túl merevnek, pedánsnak érezte az időmérték szigorú megtartását, ebben a tekintetben is idegennek a zaklatott, modern élettől a klasszikus mértéktartást. Ez is a közelhozás egy fajtája volt. De tudta azt is, mikor kell a versmértéket szigorúan megtartani, mert a lazítás a vers lényegét sértené, mint a catullusi Miser Catulle, desinas ineptire elcsukló sántajambusaiban: „Elég, te örült! Térj eszedre! Mit jajgatsz!” Hanem a catullusi egész sort kitöltő mondatot három rövid felkiáltásra törte szét, nem a versformát, hanem a mondatszerkezetet „lazítva”, téve szaggatottá, szenvedélyesebbé.²⁹

Hiszen a forma nemcsak a metrikai képletet jelenti, hanem a mondatok felépítését is, a szórendi alakzatokat is, bizonyos kulcsszavaknak a verssor vagy a versszak meghatározott pontján való elhelyezését is. Ma már minden egyetemi hallgató tudja Borzsák István kommentárjából, hogy a Licinius-óda 15. sorában a *pectus* szó azért van áthajlással (enjambement) a sor elejére vetve, mert az előző sorokban jelzett helyes magatartás attól függ, hogy milyen, mennyire jól felkészített is az a *pectus*.³⁰ Szabó Lőrincig azonban a fordítók erre nem is figyeltek, vagy nem tartották szükségesnek a fordításban visszaadni, s mikor Szabó Lőrinc fordítása készült, még nem volt Borzsák-kommentár.

Itt azonban talán nemcsak fordítói pontosságról van szó. Az *Örök barátaink* II. kötetéhez írt bevezetésében Szabó a fordításokról szólva megjegyzi, hogy „szakértő fül... bizonyára ki fogja érezni szövegükből, hogy háromnegyedrészt már a *Tücsökzene* stíluskorszaka, nyelvkezelési sajátosságai után születtek”. Bár áthajlásokat már korábban is alkalmazott a költő, aki a *Tücsökzenéből* akár csak néhány darabot is elolvasott, tudja, hogy sehol oly bőségesen, mint ott. Talán a költői életmű és a fordítói életmű egy összefüggését foghatjuk meg ebben az apróságban is.

Nemcsak ebben. Egy hellénisztikus görög epigrammáról szóló, még 1927-ben írt vallomásában nem csupán arról beszél, hogy érzésvilágában miért keltett élénk visszhangot ez a – különben nem különösebben nevezetes – epigramma, hanem mindjárt magyar verset is ír belőle, félig fordítást, félig önálló verset.³¹ A formahív fordítás azután mintha közelebb is állna ehhez a félig Szabó Lőrinc, félig Hégésippos vershez, mint az eredetihez.³² Élet, műfordítói és költői életmű egységét foghatjuk meg ebben az apróságban is.

Nemcsak ebben. Abban is, ahogy ötös és hatodfeles jambusban átkölti a Kr. U. 2. században élt Alkiphrón egy prózai szövegét, és beleilleszti a *Harc az ünnepért* kötetbe, de nem az *Örök barátainkba*.³³ Hogy miért a verskötetbe és annak is miért éppen arra a helyére, azt a Szabó Lőrinc életmű nálam jobb ismerői tudják, vagy könnyen ki fogják deríteni, ahogyan Kabdebó Lóránt már kiderítette, hogy Szabó költeményeibe máshol is beleszó ókori anyagot, így a Fiatalokhoz címűbe egy utalást az igazságosság thrasymachosi meghatározására.³⁴ Talán maga is hangsúlyozni akarta ezzel, hogy benne, számára a költői életmű és fordítói életmű, antikvitas és jelenkor szerves egységet alkot.

És ha eddig többnyire olyan dolgokat mondtam, amiket a jelenlévők alkalmasint éppen olyan

jól tudnak, mint én, vagy még jobban, hadd mondjak valamit befejezésül, amit talán nem mindenki tud. 1947 tél végén Szabó Lőrinc a vallástanár Draskóczy István meghívására eljött a Budapesti Református Gimnáziumba, hogy néhány tanárral és diákkal elbeszélgesse. E diákok közt lehettem én is. Ez alkalommal mondta el a költő a következőket: Debreceni diák korában előadták Aristophanés *Madarak* c. vígjátékát. Ő volt Kinésias, a dithyrambosköltő. Ez eddig közismert, hiszen fénykép is van róla. Szabó Lőrinc azonban akkor többet is mondott. Hadd idézzem emlékezetből az ő szavait: „Ez a dithyrambosköltő szaval ott egy verset, amely görögül bizonyára nagyon szép és dallamos,³⁵ én azonban magyarul nem éreztem elég dallamosnak. Ezért helyette Babits *Uj leoninusait* szavaltam: Kékek az alkonyi dombok...”

Közelhozni. Egy nagy klasszikus görög költő egy nagy klasszikus magyar költő fordításában előadott szövegébe egy jelenkori nagy költő szövegét szövi bele egy leendő nagy költő, teljesen önhatalmúlag, hogy az ókori költő jobban hasson a jelenben. Klasszikus görög és klasszikus magyar, ókori és jelenkori irodalom találkozott egy jövő költő e tettében. „Egybe is kötöttem mindenkivel...” Van ebben a fiatalkori ötletben valami jelképes, az életmű egészét és egységét kifejező.

Jegyzet

- 1 Kabdebó Lóránt (Szerk.): *Érlelő diákévek*, Bp., 1979, 112-3; 289-5. Lefordította Tacitusból *Róma égését* (uo. 29.), de hogy ennek szövege megvan-e, nem tudom.
- 2 Fodor Géza: *Egy vers keresése*: Holmi, 1992/4, In: Zene és színház. Bp., 1998, 371-90.
- 3 *Timon nyara* (Tücsökzene); Hégesippos: *Anthologia Palatina* 7, 320 ~ *Örök barátaink*, Bp., 1958, II. 843.
- 4 *Kalypszó*. (Tücsökzene)
- 5 *Szofoklész* (Tücsökzene). Vö. Szabó Lőrinc: *A költészet dicsérete*, Bp., 1967, 575.
- 6 A Kempis Tamás fordítás előszavában: „Igyekeztem azon, hogy a deák bötüjének értelmét híven magyaráznám; a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból elcsigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folya, mintha először magyar embertől magyarul iratott volna.” In: *Pázmány Péter művei*, Bp., 1983, 468.
- 7 Bizonyosan le is írta ezt az elvet, de nem találom, hol. Én mindenesetre többször hallottam tőle magától.
- 8 Pl. Horatius: *Ódák* 4, 7, 23, ~ ÖB I. 28 (Torquatus); 2, 3, 21 ~ ÖB I. 566 (Inachus). Övidius: *Szerelmek* 3, 2, 1-14; 19-20; 37-46; 55-56; 61-84, a többi elhagyva: ÖB I. 227-8.
- 9 Mimnermos 1, 1 ~ ÖB I. 439, hasonlóan Bión 9, 1 ~ ÖB I. 330.
- 10 Horatius: *Ódák* 4, 7, 21 ~ ÖB I. 28; 4, 7, 9 ~ ÖB uo. 1, 25, 20 – ÖB II. 385. Hasonlóképpen 4, 7, 15 prózában: Aeneas atya, a gazdag Tullus és Ancus, a fordításban: „rég halottak, apák, dús hősök”, az 'atya' és a 'gazdag' megtartásával.
- 11 Horatius: *Ódák* 1, 4, 6 ~ ÖB I. 29; 4, 7, 5 ~ ÖB I. 28.
- 12 Theokritos 15, 80 ~ ÖB I. 222.
- 13 Horatius: *Ódák* 2, 3, 16 ~ ÖB I. 566; Theokritos 15, 124 ~ ÖB I. 223.
- 14 Meleagros: *Anthologia Palatina* 5, 136 ~ ÖB I. 356.
- 15 Ovidius: *Szerelmek* 3, 2, 65 ~ ÖB I. 228.
- 16 Horatius: *Ódák* 3, 21, 1 ~ ÖB II. 748.
- 17 A fordítás ezeket megtartja.
- 18 Horatius: *Ódák* 1, 23, 10 ~ ÖB I. 226.
- 19 Horatius: *Ódák* 1, 30 ~ ÖB II. 120.
- 20 Horatius: *Ódák* 2, 10, 11-12, ~ ÖB I. 534.
- 21 *Ódák* 2, 3, 1 ~ ÖB I. 565.
- 22 *Ódák* 3, 26, 11-12 ~ ÖB II. 761.
- 23 *Ódák* 4, 7, 19-20 ~ ÖB I. 28.

- 24 Ódák 3, 13, 16 ~ ÖB II. 83.
- 25 Catullus 85 ~ ÖB I. 361.
- 26 Mimnermos 1, 4-5 ~ ÖB I. 439.
- 27 Ódák 1, 14, 1-2 ~ ÖB II. 731; 1, 29, 10-11 ~ ÖB II. 499.
- 28 Theokritos 15, 17; 43; 61 ~ ÖB I. 219-21.
- 29 Catullus 8 ~ ÖB I. 362.
- 30 Horatius: *Ódák és epódoszok*. A szöveget gondozta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Borzsák István. Bp., 1975, 225.
- 31 Szabó Lőrinc: *A költészet dicsérete*. Bp., 1967, 540-3. „Saját belső magatartásomra ismertem a régi sírfelirat lelkében.” Eredetileg: Az Est 1927. július 21.
- 32 Hégésippos: *Anthologia Palatina* 9, 276 ~ ÖB I. 952.
- 33 Alkiphrón 4, 9. Szabó Lőrincnél: *Petale hetéra levele Szimaliónhoz*.
- 34 Kabdebó Lóránt: *Útkeresés és különbéke*. Bp., 1974, 400, 13. j.
- 35 A vers Anakreón egy költeményének átköltése: *Madarak* 1372, vö. Anakreón, 375.